

УДК: 94:316.347

Кубатова А.Э., т.и.к., КР УИАнын Б.Жамгерчинов атындагы
Тарых, археология жана этнология институтунун илимий кызматкери

МОЛДО КЫЛЫЧ ШАМЫРКАН УУЛУНУН “ЗИЛЗАЛА” ЧЫГАРМАСЫ ТАРЫХЫЙ БАЯН КАТАРЫ

Кубатова А.Э., кандидат исторических наук,
Научный сотрудник Института истории, археологии и этнологии имени
Б. Дзамгерчинова НАН КР

ПРОИЗВЕДЕНИЕ “ЗИЛЗАЛА (ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ)” МОЛДО КЫЛЫЧ ШАМЫРКАН УУЛУ КАК ИСТОРИЧЕСКОЕ ПОВЕСТВОВАНИЕ

A.E. Kurbatova, Candidate of Historical Sciences,
Researcher at the B. Dzhangerchinov Institute of History, Archeology and Ethnology of the
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

THE WORK “ZILZALA (EARTHQUAKE)” MOLDO KILIC SHAMYRKAN UULU AS A HISTORICAL NARRATIVE

Аннотация. Макалада алгачкы ирет Молдо Кылыч Шамыркан уулунун 1911-жылы жарык көргөн кыргыз тилинде жазылган 1910-жылы болгон жер титирөө жөнүндөгү чыгармасы талдоого алынат. Анткени, түрк дүйнөсүнө белгилүү чыгарманын тарыхыйлуулугун, андагы баяндалган окуяларды документтер менен салыштырып, чындыгын жана эмгекти тарыхый булак катары пайдалануу мүмкүн экендигин тастыктоо максатында талдоо жүргүзүлдү.

Негизги сөздөр: тарыхый булак, зилзала, жер титирөө, чыгарма, уранды, кесепет, катастрофа.

Аннотация. В статье впервые анализируется труд Молдо Кылыча Шамыркан уулу, изданный в 1911 году на кыргызском языке, о землетрясении 1910 года. Анализ проведен с целью подтверждения историчности известного тюркскому миру произведения, описанных в нем событий с документами, а также для подтверждения правдивости и возможности использования труда в качестве исторического источника.

Ключевые слова: исторический источник, зилзала, землетресение, руины, последствие, катастрофа.

Abstract. For the first time, the article analyzes the work of Moldo Kylych Shamyrgan uulu, published in 1911 in the Kyrgyz language, about the earthquake of 1910. The analysis is carried out in order to confirm the historicity of the work known to the Turkic world, the events described in it with documents, as well as to confirm the veracity and the possibility of using the work as a historical source.

Historical source: earthquake, earthquake, creation, ruin, consequence, catastrophe.

Киришүү. XX кылымдын башындагы жазгыч акындардын, агартуучулардын, кыргыздын алгачкы тарыхчылары Осмонаалы Сыдык уулу, Б. Солтоноев, Э.Арабаев, Талып Байболот уулу, Ы.Абдрахманов ж.б. эмгектери ошол мезгилдеги элдин коомдук-саясий жана маданий турмушунун маселелери боюнча сейрек кездешүүчү тарыхнаамалык булак катары эсептелет. Алардын катарында

дагы бир акын-агартуучу Молдо Кылыч Шамыркан уулу да татыктуу ордун алат.

Молдо Кылыч чыгармаларын эл арасына кол жазмасы аркылуу тараткан. Каттааныгандар көчүрүп алып, андан дагы бирөөлөр көчүргөн. Чыгармаларынын таралыш жолу татаал болсо да, Кылычтын ырлары учурунда эл арасына кеңири жайылган. Көбүнчө түндүк кыргыздарынын арасында

– Көл башынан Таласка чейин, Тогуз-Торо, Атбашыдан Чүйгө чейин Кылычтын ырларын укпаган кыргыз чанда болгон деп айтса да болот. Анын ырларынын көпчүлүгү макал-ылакап катарында эл оозунда айтылып кеткен. Чыгармалары маданий-агартуучулук темаларын да алгачкылардан болуп камтыган. Молдо Кылычтын 5000ден кем эмес саптан турган “Зар заман” чыгармасында негизинен элдин социалдык, саясий абалы, турмушу, дини ж.б. сүрөттөлөт. Анын бул чыгармасынын даңкы жамы журтка тараган. Молдо Кылычтын дагы бир маанилүү чыгармасы болгон “Чүй баянынан” ошол доордогу аймактын коомдук жана социалдык абал жөнүндө гана эмес, табияты, өсүмдүктөрү жана жаныбарлары тууралуу өтө кызыктуу, бүгүнкү күндө биология, орнитология сыяктуу илимдерден кабар берген маалыматтар арбын кездешет. Ошондуктан, аны Молдо Кылычтын байкоочу, натуралист, тарыхый, этнологиялык көз карашын камтыган илимий изилдөөлөргө жакындашкан чыгарма катары белгилөөнү туура таптык.

“Чүй баянында” акын келгин орус-тардын Токмокту калаа кылганын, тил билгендерди кызматка алып, кеңселерге отургузганын, болуштуктарга бөлгөнүн, болуш, бийлердин шайланышы жөнүндө кеп салат. Ал “Канаттуу”, “Бүркүттүн тою”, “Буудайык” деген чыгармаларында куштар жөнүндөгү теманы андан ары дагы улантып, мүнүшкөрлүк, эл ичинде айтылып жүргөн жомокту да кошуп дагы кеңейтип жазган.

Булактар жана изилдөө методдору. Изилдөөдө Молдо Кылычтын “Кысса-и зилзала” чыгармасы талдоого алынды. Адеп караганда учурда түшүнүксүздөй, ал эми ал мезгилде калк ичинде кадыресе пайдаланылган “зилзала” сөзүнүн маанисине кайрылсак, ал “жер титирөө” деген арабдын сөзүнөн алынган. Негизинен, Куранда жер титирөө “Зилзала” сүрөөсү деген аталышта берилген. Сүрөө сегиз аяттан турат (жер титиреп силкинген кезде; жер ичиндеги нерселерди сыртка чыгарып салган кезде; адам баласы: “буга эмне болду болду?”, деп айткан кезде... ж.б.). Изилдөөнүн жүрүшүндө тарыхыйлуулук жана объективдүүлүк методдору колдонулуп, 1910-жылы Жети-Суу облусунун аймагында болгон күчү 9–10 баллга

жеткен жер титирөөнү архивдик документтердеги маалыматтарды пайдалануу менен Молдо Кылычтын чыгармасы аркылуу талкууланды.

Статистикалык методду пайдалануу менен жер титирөө учурундагы келтирилген зыяндардын өлчөмү, өлгөн, жарадар болгон адамдардын санын тактаганга аракеттер жасалды. Алсак, Боом капчыгайындагы почта жолдун бузулушу, аларды оңдоого катышкан адамдар, Токмок, Николаевск, Покровск ж.б. жерлердеги үйлөрдүн кыйрашы ж.б. Жети-Суу облусунун губернатору генерал-майор М.Фольбаумдун Түркстан генерал-губернатору А.Самсоновго жөнөткөн телеграммасы, Токмок уездинин приставы Ю.Кутуковдун Пишпек уездинин начальниги Г.Путинцевге жазган рапорту ж.б. менен чыгармадагы саптар салыштырылат.

Салыштыруу-тарыхый методу аркылуу Молдо Кылычтын чыгармасындагы маалыматтар менен расмий билдирүүлөр, кийинки изилдөөлөрдө чагылдырылган Жети-Суу аймагындагы эпицентри Чоң-Кемин өрөөнү болгон жер титирөөнүн күчү, кесепеттери андан мурда Италияда 1908-жылы болгон Мессин, 1887-жылы Алматы шаарында, Кашкарда, 1902-жылы Анжияндагы болгон жер титирөөлөр менен салыштырылган. Жогоруда аталган ж.б. методдорду пайдалануу менен Молдо Кылычтын “Кысса-и зилзала” XX кылымдын баш ченинде жарык көргөн көркөм чыгарма гана эмес, тарыхый окуяны өтө тактык менен таасын чагылдырган, тарыхый булак экендиги тастыкталды, десек болот.

Изилдөөдө булак катары Молдо Кылычтын 1910-жылы жарык көргөн “Кысса-и зилзала” чыгармасы кириллицага оодарылып, 2011-жылы жарык көргөн “Залкар акындар” 14 томдуктун 8-томунан, 2017-жылы жарык көргөн “Казалдар” деген чыгармалар жыйнагынан пайдаланылды. Ал эми архивдик документтер 2011-жылы Алматыда жарык көргөн “*И вздрогнула земля...* Из истории землетрясений в Семиречье 1885–1912 гг.” (түзгөн И.Самигулина), жалпы эле жер титирөөлөр жөнүндөгү маалыматтар 2000-жылы жарык көргөн окумуштуу-сейсмолог Батыр Каррыевдин “Вот пришло землетрясение. Факты, причины, гипотезы и последствия” изилдөөлөрүнөн алынды.

Акын-агартуучу жөнүндөгү изилдөөлөр. Акындын чыгармачылыгы боюнча 1940-жылдары эки кандидаттык диссертация, «Молдо Кылычтын тили» (Кыргыз жазмасынын тарыхынан) деген темада Жапар Шүкүровдун жана Молдо Кылычтын чыгармачылыгы боюнча Тазабек Саманчиндин диссертациялары жакталат. Убагында өз баасын жетиштүү ала албаганы менен учурда Т.Саманчиндин эмгеги («Кылыч-жазуучу акын», Кыргызмамбас, 1948) өзүнүн мазмундуулугу жана адабий иликтөөчүлүк жөндөмү менен кыргыз филологиясынын эң биринчи үлгүлөрүнө жатат. 1946-жылы жарык көргөн жыйнакты түзүүдө, акындын кол жазмалар фондусундагы ар түрдүү варианттардын автордук оригиналга эң жакынын издеп таап, өзүнчө бир бүтүн китепке айландырууда Тазабек Саманчин илимий жагынан да, адабий талдоо жагынан да олуттуу эмгек жасаганы талашсыз.

Бул китепке чейин 1925-жылы Москвада Б. Солтоноев түзгөн «Тамсилдер» деген жыйнакка кирген М. Кылычтын «Канаттуулар» поэмасы, 1911-ж. Казанда чыккан «Зилзала» поэмасы жарык көргөн.

Тилекке каршы, Молдо Кылычтын чыгармаларын жарыялап, эң биринчи изилдеген Тазабек Саманчин репрессияланып, камакка алынса, Ж. Шүкүров кызматынан куулуп, өмүрүнүн акырына чейин куугунтукта жүрдү.

1956-жылы КПССтин XX съездинде сталиндик саясатка каршы Н. С. Хрущевдун докладынан кийин идеологиялык турмушта бир кыйла өзгөрүүлөр болуп, Молдо Кылычтын чыгармачылыгына кайрадан кайрылышкан. Ушул эле жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясында үч күнгө созулган жыйын өткөрүлүп, ага жергиликтүү жана Москва, Ленинград, Казакстан, Өзбекстандан катышкан (тизме боюнча 136 окумуштуу) окумуштуулар пикирин билдиришкен. Жыйында Б.Юнусалиев, Ж.Шүкүров, Н.Байтемиров, К.Карасаев, Т.Саманчин (ошол учурда акталып, түрмөдөн чыккан) баштаган көпчүлүк окумуштуулар Молдо Кылычты жактап чыгышса, айрым Ж.Самаганов, К.Орозалиев, Т.Сыдыкбеков ж.б. каршы пикирлерин билдиришкендигине карабастан, акындын айрым тандалма чыгармаларын коомчулукка жайылтып, изилдөөлөрдү улантуу керек

деген чечим кабыл алышкан [8] 80-жылдары бул темага Б.Юнусалиев[14], К.Асаналиев [1], Ш.Үмөталиев [12], А.Эркебаев [13], О.Сооронов [11] сыяктуу окумуштуулар кайрылышып, акындын өз доорундагы дүйнө таанымын, тарыхый окуяларды, адабий-көркөмдүгүн ар тараптуу изилдөөгө алышкан.

90-жылдары А. Какеев [5], А.Дөнөнбаев [3], С. Мукасов [9] ж.б. ойчул, заманчы акындын чыгармачылыгындагы тарыхый-философиялык проблемаларды изилдөөдө азыркы көрүнүштөргө негизделген тарыхый жана салыштырма ыкмалар менен анын адамзаттук баалуулуктарын чагылдыргандыгына көңүл чордонун бурушту.

2017-жылы Молдо Кылычтын туулган күнүнүн 150 жылдыгына арналган “Молдо Кылыч. Казалдар” деген көлөмдүү эмгек жарык көрдү [7]. Китеп белгилүү илимпоздор, Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдеген О.Сооронов “Чыңырып турган чындык” жана К.Асаналиев “Башат” деген аталышта баш сөз катары жазылган терең мазмундуу макалалары менен башталып, акын-агартуучунун чыгармалары, андан соң тиркеме катары Э.Арабаев, Б.Данияров, Т.Саманчиндин изилдөөлөрү, ошондой эле Н.Кожоголов, К.Молдокасымов, К.Осмонбетов, Л.Үкүбаева, Г. Ботоканова ж.б. илимий изилдөөлөрү киргизилген.

1956-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясында Молдо Кылычтын чыгармачылыгын талкуулаган жыйындын стенограммасы толугу менен 2021-жылы КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту тарабынан жарыкка чыгарылган. Бул эмгек да изилдөөчүлөр үчүн керектүү материал болуп калууда [8].

Акын жөнүндө маалыматтар. “Зилзала” чыгармасынын жаралуу тарыхы. Көпчүлүк адабияттарда белгилүү акын-агартуучу, чыгармаларын кагазга өзү жазып, түшүргөндүгү үчүн жазгыч акын аталган Кылыч Шамыркан уулу Кочкордогу Ортоктун тоосунун этегиндеги Бугучу деген жерде 1866-жылы төрөлгөн, деп айтылат. Анткени, анын чыгармачылыгын алгачкылардан болуп изилдегендердин бири, окумуштуу Тазабек Саманчин акындын “Замана” деген поэмасындагы (“Бир миң үч жүз он алты мусулманча бул санак, отуз эки жашында Молдо Кылыч

бечара”) деген төрт саптан хижра календары боюнча 1284-жылы, азыркы календарь боюнча 1866-жылы туулган деп эсептеп чыккан. Аны изилдөөчүлөр туура көрүшүп, дээрлик бардык адабияттарда акындын туулган жылы 1866-жыл деп берилип жүрөт. Ага чейин изилдөөчү, фольклорчу К.Мифтаков анын туулган жылын 1877-жыл деп көрсөткөн. Алардан айырмаланып, акындын замандашы Белек Солтоноев (1878–1938) Молдо Кылыч акындын 1875-жылы төрөлгөндүгү жөнүндө жазат. Ал турсун, анын доңуз жылында туулгандыгын жана 1917-жылы 42 жашында каза болуп, кабыры туулган жери Кочкордо деп көрсөтөт. Чындыгында, Белек Солтоноевдин маалыматы туура деген ойдобуз. Анткени, ал Кылычты жакындан билип, алгач 1911-жылы Коңур жайлоосунда таанышкан жана кийинки 1913-жылы жолукканында, бир нече күн жанында болуп, чыгармаларын көчүрүп алгандыгы белгилүү.

Изилдөөчү Тазабек Саманчиндин маалыматы боюнча, Кылычтын теги – жети атасынан бери журт бийлеп келген Сарыбагыш уруусундагы белгилүү тукум. Өз атасы Шамырман – Төрөгелдинин тун уулу. Шамырман калган төрт иниси – Баатырман, Үркүнчү, Карасай, Чоткаралардай журт бийлигине аралашкан эмес. Бирок, өз оокатына тың, айыл аксакалы болуп, сый үстүндө өткөн. Шамыркандын учурунда ата бийлиги Төрөгелдинин үчүнчү уулу Үркүнчү менен кенже уулу Чоткарага өткөн. Кылычтын тушунда болсо бийликти Үркүнчүнүн балдары Өтөмбай, Табыштар алган. Шамырман “ата бийлигин колго алар бекен”, деп Кылычтан көп үмүт кылган. Кылыч акындыктын артына түшө баштагандан кийин “ырдын артынан кетти, бул уулум да болбоду”, деген экен [10].

Молдо Кылычтын 1911-жылы жарык көргөн “Кысса и-Зилзала” деген эмгеги алгачкы басылма катары таанымал болгон. Чыгарманын жарык көрүшүнө түздөн-түз жардам берген кыргыздын белгилүү агартуучусу, коомдук саясий ишмери, Уфадагы ошол учурдагы эң алдыңкы мусулман окуу жайы болгон “Галия” медресесинде окуп жүргөн Эшенаалы Арабаев (1882–1933) болгон. Ал китептин жоопкерчилигин өз мойнуна алып, баш сөзүн жазган: “Сарбагыш

уругунан, сабаттуунун тунугунан, Кара Кочкор туругунан чыккан машфур (белгилүү) шайыр (акын) Молдо Кылыч 20 жылдан бери акындык менен көп казал жазып чыгарган эле...”. Китептин сыртында китептин кайда сатылары да (Токмокто “Экбаля” китепканасында, Караколдо Сулайманов менен Абдулвалиевдин (келечектеги улуу жазуучу Чынгыз Айтматовдун таятасы) дүкөндөрүндө) да жазылган.

Чыгарма 1910-жылы 22-декабрда эпицентри Чоң-Кемин болгон Жети-Суу аймагындагы катуу жер титирөөгө арналган. Анда негизинен Чоң-Кемин жергесинде бул окуя кандай болгондугу тууралуу баяндалат. Жер титирөө негизинен Жети-Суу облусунун Верный, Токмок, Ысык-Көл уезддеринде болуп, бирок эң эле чоң зыянга учураганы Чоң-Кемин өрөөнү болгон.

Жер титирөө жөнүндөгү расмий маалыматтар жана Молдо Кылычтын “Кысса-и зилзала” чыгармасында окуянын чагылдырылышы. Чоң кырсык болгон күнү эле Жети-Суу облусунун аскер губернатору, генерал-майор М.А. Фольбаум Ташкентке Түркстан генерал-губернатору А.В.Самсоновго жөнөткөн телеграммасында таңкы саат 4.30да күчү 9 же 10 баллга жеткен жер титирөө болгондугун билдирет [4, 487].

Ал эми Токмок уездинин приставы Ю.И.Кутуковдун Пишпек уездинин начальниги Г.Ф.Путинцевге Токмок участкасындагы жер титирөөнүн кесепет-тери жана почта жолунун ремонту жөнүндөгү 30-декабрда жазган рапортунда төмөндөгүдөй белгиленет: “22-декабрда саат 4.30да мага караган аймакта жер алдынан чыккан үн менен коштолгон эки мүнөткө созулган жер титирөө болуп өттү. Мындан кийин 30-декабрга чейин дагы деле жердин катуу силкиниши сезилип турду. Айрыкча Боом капчыгайы жана Сарыбагыш болуштугунда интенсивдүү болду. Чоң Токмок кыштагында көп үйлөр зыянга учурады, айрымдарынын мештери, морлору кулап, шыбактары түштү. Соода жайларындагы бир нече үйлөр талкаланып, үч адам өлгөн жана жаракат алган алты адамга медициналык жардам көрсөтүлдү. Николаевск (Каракуруз), Покровск, Михайловск, Ивановск жана Краснореченскиде, Жаныш, Шамшы жана Бөлөкпай болуштуктарында адамдар өлгөн

жок, жашаган үйлөрү гана бир аз жапа чекти. Тынай болуштугунда бир адам каза тапты, Карабулакка болсо, айың кептерге караганда эки адам өлгөн. Жер титирөөдө баарынан көп зыянга учураган Сарыбагыш болуштугу, расмий билдирүүлөр боюнча 164 адам каза тапты, бирок Көкүрөк жана Күңгөй капчыгайларында каза тапкандар тактала элек. Каза тапкандардын ичинде милициянын аскердик старшинасы (войсковой старшина милиции) Шабдан Жантаевдин биртууганы – Иманаалы Жантаев жана уулу Кемел Шабдановдун аялы да бар. Сарыбагыш болуштугундагы бардык курулуштар жана кыштоолор талкаланган.

Атаке болуштугундагы балчылардын турак-жайлары да катуу зыянга учурагандыктан, балчылар боз үйлөргө өтүштү. Сарыбагыш болуштугунда болуштун болжолдуу эсептөөлөрү боюнча 100 миң рублдай зыян тарткан...”

Ю. Кутуков ошондой эле Ново-Дмитриевский бекетинен жана Жал-Арыктан Токмокко чейинки аралыктагы почта жолу бузулгандыгын, телеграфтык 50 мамынын тоодон кулаган таштардан талкалангандыгын, өзү Тынай, Шамшы, Карабулак жана Атаке болуштуктарынан жыйналган 550дөй жумушчулар менен барып, 22-декабрдан 26-декабрга чейин жол тазалангандыгын айтат. Жумуш эртең мененки 6дан түнкү 11ге чейин созулуп, айдын жарыгында иштешкендиги, алгачкылардан болуп, Тынай болуштугунун болушу Касым Мурзабаев 15 адам менен келип, андан соң ошол эле болуштуктан Дүр Сооромбаев 250 адамды алып келгендиги, 78 жаштагы Кашка Сатыбеков деген аксакал өтө кооптуу жерлерде иштеп, үлгү көрсөткөндүгүн белгилеп, бул кыргыздарды сыйлоону сунуштайт [4, 504–506].

Чүйдүн башы Чоң-Кемин,
Мен айтайын билгеним.
Анык билген адамдар,
Айтып берди көргөнүн.
Үч жүздөн ашык кишиден,
Жери урап өлгөнүн.
Там жыгылып баскандан,
Өлүгүн алып көмгөнүн [7, 253].

“Туркестанские ведомости” газетасына 1911-жылы 8-январда жарыяланган макалада “27–30-декабрда Чоң-Кеминде урандылар

алдынан 204 адамдын сөөгү казылып алынгандыгы” жөнүндө айтылат. Демек, акындын чыгармасында өлгөн адам-дардын саны тагыраак көрсөтүлүп жатканы көрүнүп турат.

Дагы бир 1911-жылы 11-майдагы Мамлекеттик Думага Жети-Суу облусунун калкына 1 100 000 рубль өлчөмүндө жардам көрсөтүү боюнча Аскердик жана Финансы министрлеринин берген маалыматтары боюнча, Сарыбагыш болуштугунда 192 адам өлүп, 48 адамооржаракаталгандыгы, алардын да жарымына жакыны көз жумгандыгы, 300дөн ашуун үйлөр кыйрагандыгын, 2098 баш ири мал, 10000дей майда жандыктардын өлгөндүгүн, бардыгы болуп – 95 487 рубль зыян келтирилгендигин, ал эми Атаке болуштугунда 53 адам каза таап, 41 адам оор жаракат алгандыгы (алардын да көпчүлүгү кийин көз жумган), 350дөй турак-жайлар талкалангандыгы, 1323 баш ири мал, 5 миңге жакын майда жандыктар өлгөндүгү, 53 118 рубль зыян келтирилгендиги көрсөтүлгөн [4, 578].

Солкулдады Чоң-Кемин,
Күңгөйдөгү Байсоорун,
Там жыгылып, таш басып,
Далай жандын өлгөнүн,
Билгендердин сурасак
Айтып берди көргөнүн.
Бир канча жер жарылып,
Ысык-Көлгө киргенин.
Ынанбасаң барып көр,
Муну жалган дебегин [7, 256]

1910-жылы 28-декабрда Пржевальск уездинин начальниги капитан Гусевдин Жети-Суу облусунун аскер губернатору М.А.Фольбаумга жолдогон рапортунда Ысык-Көлдүн түштүгү анчалык зыянга учурабагандыгы, бирок түндүгүндөгү Сазановское, Алексеевское, Фольбаум, Михайлов жана Николаевск станицасы талкалангандыгын, 12 адамдын урандынын алдында калгандыгы (аты-жөндөрү толук берилген), Күңгөй Аксуу болуштугундагы Ачык-Ташта – 7 адам, Байсоорунда – бир, Тегирментида – 3, Кичи Аксууда – 2 адамдын тоодон кулаган таштардан каза тапкандыгын кабарлаган. Ал ошондой эле Күрмөнтү болуштугунда жер көчкүдөн жана ураган таштардын алдында Кичи Сары-Булак айылында – 13 адам, Кара-Баткакта

– 8, Игинатыда – бир, Кутургуда – бир, Кара-Керегеде – бир жана Күрмөнтүдө – бир адам өлгөндүгү, алардын ичинен сегиз адамдын али казылып алына электигин жазган. Рапортто жер көчкүнүн алдында 145 жылкы, 135 ири мүйүздүү мал, 1332 кой жана 1930 пуд дан калган жана калган мүлктүн баасы – 1370 сомго барабар, бирок маалыматтар так эмес, кийин дагы такталып, акты түзүлөт, деп билдирет.

Молдо Кылыч да элдин жашоо-турмушундагы өтө маанилүү азык – ороодогу эгиндин жер алдында калышын төмөндөгүдөй сүрөттөгөн:

Ороодогу эгинди,
Жер жарылып житирди.
Капчыгайдан таш кулап,
Кара жолду бүтүрдү.

Мындан тышкары, Күнгөй Аксу болушту-гундагы Алексеевск кыштагынын жанындагы, Кара-Чийде телеграф линиясы бузулгандыгын, 24-декабрда анын жергиликтүү элдин жардамы менен калыбына келтирилгендиги, Преображенск-Ойтал, Ойтал-Сазановка почта жолу бузулгандыгын, Кутургуда жер катмары чөгүп кеткендиктен, жолду жаңы жерге которушкандыгы тууралуу маалыматтар берилген.

Рапортто “Преображенск кыштагынан Кичи-Аксууга чейинки жерде жарака кетти. Сазановска кыштагы жайгашкан жер мурдагы деңгээлинен үч аршинге (1 аршин – 0,71 см) төмөнгө түштү”, деп көрсөтүлгөн.

Андан мурун эки жыл,
Бир канчалык чайкалды,
Кыйын болду ал дагы,
Төшөктөгү адамды,
Калбырдай кылып ыргады. [7, 257].

Молдо Кылыч бул жерде балким 1908-жылы 28-декабрда, күчү Рихтер шкаласы боюнча 7,5 балл болгон Мессин жер титирөөсү (Италия) жөнүндө сөз кылышы да ыктымал, анткени анын кесепетинен 200 000дей адам каза болуп, жыйырмадан ашуун калктуу пункттар талкаланган. Бул тууралуу ошол мезгилде кыргыз жергесине келип турган газета-журналдардагы макалалардан балким таанышкандыр, деген да ой жаралды.

Алматыны, Кашкарды,
Абал мындан баштады.
Анжиянды зилзала,

Бүлүндүрүп таштады.
Сүйлөбөйлү Кудайдын,
Кудуретинен башканы.
Баары туташ кара жер,
Муну байкап биле көр,
Жер силкинсе бир жерге
Билбей калар башка эл.

Чындыгында, Алматы шаарында (1867–1921-жылдары Верный деп аталган) 1887-жылы 28-майда 4.30да башталып, күчү 9–10 баллга жеткен катуу жер титирөө болуп, 332 адам каза болгон. Алардын ичинде кыргыздар да болгон (айрым маалыматтар боюнча 67 адам). Жер титирөөнүн күчү Ысык-Көл уездинде да байкалганы тууралуу Ысык-Көл уездинин коллеж кеңешчиси И.А.Колпаковский Жети-Суу облусунун губернатору А.Я.Фридеге жазган рапортунда билдирген. Анда Ысык-Көлдүн Чолпон-Ата суусу куйган жериндеги 10–12 сажень (2,13 м) кеңдиктеги жээги 1–3 фут (1 фут – 30,48 см) чөгүп, андан пайда болгон жаракадан кум аралашкан магниттүү темир кошулмасы атылып чыгып жана күкүрттүн жагымсыз жыты жыттанып турган [4, 93].

Кашкарда болгон оор жер титирөө болгондугу жөнүндө Жети-Суудагы жабыр тарткан калкка жардам көрсөтүү боюнча облустук комитеттин отчетунда мурдагы катуу жер титирөөлөр болгон – Индия, Сан-Франциско, Мессин, Япония, Шемах, Каратаг (Бухара) менен катар эле Анжиян, Кашгар жана Верный да аталат [4, 597].

Анжиянда 1902-жылы 3-декабрда күчү Рихтердин шкаласы боюнча 6,4; эпицентринде 9 баллга жеткен жер титирөө болуп, 11000 жергиликтүү турак-жайлар (топурактан салынган) жана европалык типтеги 161 имарат талкаланган. Өлгөндөрдүн саны 4602, башкача айтканда шаар тургундары жана шаарга жакын жердегилердин 9% түзгөн. Келтирилген зыяндын өлчөмү 12 млн рублди түзгөн. Анжиян жер титирөөсүнөн кийин XII кылымга Караханийлер дооруна таандык байыркы Өзгөн мунарасынын үстүңкү бөлүгү талкаланып, 17 метрге төмөндөгөн, ошондуктан учурда анын бийиктиги 44 метрге гана жетет[6] (Каррыев 2006-2009).

Чоң Анжиян, чоң Кашкар,
Зилзаладан бузулду.
Ажалы жок адамдар,
Чыга качып кутулду.

Тагдыр жеткен бенделер,
Тамда калып тутулду.
Беш-алты жыл ичинде
Бир алаамат башталар.
Байкап көрчү ушуну,
Солкулдады кара жер. [7, 258].

Жогоруда айтылгандай, үйлөрдүн дубалы ылайдан тургузулуп, чатыры да топурактан салынып, үстү-үстүнөн шыбалгандыктан, оор тартып, жер титирөөдө көптөгөн адамдар урандылардын алдында калган. Ал эми кыштан тургузулган үйлөр анчалык зыян тарткан эмес, деп жазган Батыр Каррыев өз эмгегинде. Ошол учурда чыгып турган “Нива” гезитинде (1903, №2): “Мусулман калкы катастрофаны магометандарга таандык фатализм жана тагдырга баш ийүү менен кабыл алышты. Алгачкы көз ирмемдерде алардын арасында онтоолор, ызы-чуу угулуп жатса, кийин сарттар кырсыкка баш ийишип, көпчүлүк ар бир жаңы толкунда “Аллах Акбар!”, “Кудай урду”, “Кудайдан”, деген үндөр менен коштоду. Көпчүлүктүн бул маанайын дүйнө кезип жүргөн дервиштер пайдаланып, аларды кылган күнөөлөрү үчүн кечирим сууроо керек экендиги жөнүндө, элдин шариятты, ата-бабалардын осуяттарын унутуп, орозо кармабай жатышканын, пейилдин бузулуп, байлыкка кызыгып кеткендиктерин айтып жатышты. Эл болсо аларды көңүл коюп угуп, бир да бирөөнүн нааразылык айтканы, каргаганы же ыйлаганы угулган жок”, деген ошол учурдагы элдин маанайын билдирген макала жарыяланган.

Акын да ушундай эле мазмунда нарк-насил бузулганын чагылдырып:

Ай тутулуп жарытмак
Күн кетилип нур таймак.
Куйруктуу жылдыз көп чыгып,
Асмандагы Ай, Күндү,
Бетин жаап кир чалмак.
Адам заттын шумунан,
Анты, шерти убада
Баары кетти жалтайлап.
Эл кыдырды кожолор,
Амал кылбай молдолор,
Адам акын көп жеди,
Түрлүү түрлүү бенделер.
Кууланган жорук көбөйдү,
Кудайдан башка ким билер.
Элди сабырдуулукка үндөгөн:
Он сегиз миң бу аалам,

Жамгыр түшөр авадан,
Акыл жетпес иштер көп,
Баары буйрук кудайдан...
Бул эмне иш болду,
Кудуретине садага.
Каңтарылып кара жер,
Көчкү жүргөн не жорук.
Ойлоп акыл жеталбас,
Тобокелде бололук.
Тоого бүткөн жыгачтар,
Түзгө барып жамалып.
Кандай жорук кудай ай,
Инсап-топук кылалык.

Молдо Кылыч жер титирөө учурунда адамдардын психологиялык жактан жабыркагандыгы, жанындагы жакындарына карабай качкандар жөнүндө да жазат:

Абайлачы жигиттер,
Ушу сөзүм төгүнбү?
Катыны жатса карабай,
Балаларын эстебей,
Далай адам жылаңач,
Чыккан экен чыдабай.
Адам бенде курусун,
Акыл эсти курутуп,
Коркутпачы кудай ай!

Чындыгында, адамзат тарыхында чоң катастрофаларда адамдардын акылынан айнышы, психологиялык оор жагдайлар да арбын кездешет. Мындай учурлар жөнүндө 1912-жылкы отчетто мындай деп көрсөтүлөт: “Бир эле Верный шаарында жер титирөөдөн кийинки эки жумада 7 адамдын акылынан айныгандыгы, 64 адамдын психологиялык жактан олуттуу жабыр тартканы катталды. Үй-жайынан ажыраган адамдардын айрымдары ыйлашып, айрымдары акылынан айнып, дагы бирлери такыр эле кырсыктын болгонуна же мал-мүлкүнө кайдыгер карап, көчөдө тентип калышты. Паникага алдырган элдин көпчүлүгү соо калган үйлөргө кирүүдөн да чочуп жатышат. Орус кыштактарындагы чиркөөлөргө сыйынган элдин санынын көбөйгөнүн, ал эми кыргыздар түз жерлерге чогулушуп, акыр заманды күтүп, тамак-аш тууралуу ойлобой да калышты”, деп көрсөтүлөт [4, 607].

Б.Каррыев да төмөндөгүдөй мисал келтирет: “Анжияндагы жер титирөө учурунда “Туркестанские ведомости” газетасынын кызматкери, поручик Герцулиндин жубайы жаңыдан көз жарып, эгиз балалуу болуп,

төрөт үйүндө жаткан эле. Ал төшөгүнөн тура калып, качып бараткан жерден, боюн кармай албай жыгылат. Аны акушерка дароо тургузуп, сыртка алып чыгат, бирок аял коркконунан жаңы төрөлгөн балдарын да унутат. Ошондо башка дагы бир аял “балдар жок болуп калбасын”, деп талкаланып жаткан үйгө кайтып кирип, ымыркайларды сактап калат. Ал эми Герцуллин өзү казармада акыркы аскер кеткенге чейин болуп, “бардыгы чыктыбы?”, деп бурулуп сураган учурда, үйдүн урандысы кулап, каза тапкан” [6].

Там жыгылып, таш тийсе,
Адамдын кайсы алы бар.
Бешиктеги бир бала,
Аман калды жаныбар.
Талкаланды бешиги,
Тобокелди кылыңар,
Бул өңдөнгөн «сонундан»,
Айта берсе дагы бар.

Жогоруда сөз болуп жаткан «бешиктеги бир бала» деген сапка арап тамгасындагы нускада (инв. № 7, «Зилзала»:14) төмөнкүчө түшүндүрмө берилген: «Токмоктон жүз чакырым чыгышта, Кеминде Далпыраңдын ташынан Жантай-Аюке уругу, Дөөткул Токтомуш уулунун бешиктеги баласы кулаган аска таш үйдү учуруп, 40 саржан жерге алып барып салган.

Жер титирөөдөн жабыр тарткандарга жардам көрсөтүү үчүн атайын түзүлгөн Жети-Суу облустук комитетинин 1912-жылы жазган отчетунда: “Ысык-Көлдүн түндүк жээгинде Алексеевск кыштагынан Сазановск кыштагына чейинки $1\frac{1}{2}$ верст (1066,8 м) аралыкта жер жарылып, почта жолунда 3 сажень (6,39 м) терендиктеги, узундугу 1 версттен ашык жана туурасы 2 верст болгон чуңкур пайда болгон. Алексеевск кыштагынын жанында жол кыры менен толкун түрүндө жатып, 8 телеграф мамысы көлгө карай 80 сажень (170 м) ыргып кеткен”, деп жазылат [4, 605].

Жердегеним кең Кочкор,
Аяк жагы Семиз Бел,
Нар жагына карасаң,
Мелтиреген Ысык Көл,
Жер силкинип жарылды,
Байсоорунду барып көр.
Зилзаладан чочуду,
Жаны чыгып далай эл.
Чочуганда кантебиз,

Сакта кудай тобокел.

Ошол эле отчетто Или Ала-Тоосу менен Күнгөй Ала-Тоонун ортосунан орун алган Сарыбагыш болуштугунун кыргыздары жердеген Чоң-Кемин өрөөнүндө, Пишпек уездинде, Боом капчыгайында жана Ысык-Көлдүн түндүк жээктериндеги Сазановск, Алексеевск (Уйтал) жана Фольбаум көлүндө (Кутургу) жер кыртышы коркунучтуу өзгөрүүлөргө (пертурбация) дуушар болду. Бул аймактарда жер толкундай эле жылып жатты. Жер титирөөнүн күчү ушунчалык күчтүү болгондуктан, үйлөрүнөн чуркап чыккан адамдар, боюн кармай албай кулашып, бир жактан экинчи тарапка тоголонуп жатышты. Жер үстүндө терең жаракалар пайда болуп, адамдар жаракаларга түшүп кетпес үчүн күчүнүн болушунча чыканактап тырмышып, тизелери менен жерге жармашып, таканчыктап жатышкандыктан, алардын денелери дээрлик көгөрүп калды, деп баяндалган. Молдо Кылыч да төмөндөгүчө жазат:

Ушу жолку зилзала
Ойлосоңуз жаранлар,
Айбаты кыйын көрүндү.
Жан жаныбар макулук,
Бир жанынан түңүлдү.
Тамда жаткан адамдар,
Ала качып өз башын,
Жылаңач чыга жүгүрдү.

1910-жылы боло турган жер титирөө жөнүндө убагында 1887-жылы эле профессор И.Мушкетов, кийин Мерцбахер да божомолдорун айтышкан. Анын улуу катастрофа экендигин академиктер Голицин, Ф.Чернышев, профессорлор Лейст, К.Богданович, Н.Андрусов ж.б. аныкташкан. Бул жер титирөө дүйнөнүн бардык сейсмикалык станциялары тарабынан белгиленген, бирок анын күчү өтө жогору болгондуктан, көпчүлүгүнүн аппараттары бузулуп, бир нече станция гана аягына чейин жазышкан. Жер титирөөнүн өтө масштабдуулугун төмөндөгүдөй салыштыруу менен берсе болот. Мисалы, Мессин (Италия) катастрофасында жер титирөөнүн очогуна 2000 км аралыкта жайгашкан Пулководо жер кыртышынын жылышы 1,2 мм болсо, 1910-жылдагы жер титирөөнүн очогуна андан дагы чоң аралыкта жайгашкан Санкт-Петербург жана Пулководо 4 мм жылганын, Москвада болсо, андан да жогору болгондугу айгинелеп турат [4, 598].

Бул улуу кырсык
 Үстүбүздө асман көк,
 Айы бирөө, жылдыз көп,
 Күн чыкканда түн кетер,
 Мунун жолу бир бөлөк.
 Адеттеги иштер бул,
 Ар жаныбар төлдөмөк.
 Ушул акыр замана,
 Жер силкинип туйламак...

Молдо Кылыч бечара,
 Акыр бир күн кетесиң.
 Өзүңүздү байкайтын
 Элди журтту нетесиң.
 Тобо кылсаң күнүгө,
 Даражага жетесиң, деп, бул окуянын ан-
 дан ары дагы жазыларын билип-туюп,
 Айып көрбөй оңдоп кой,
 Болсо сөзүм чаласы.
 Тамам болду акыры,
 Бул сөзүмдүн чамасы, деп аяктаган улуу
 акын.

Жер титирөөдөн жабыр тарткан Жети-Суу облусунун калкына Мамлекеттик казынадан 1911-жылы Түркстан генерал-губернаторлугуна бир миллион 100 миң рубль бөлүнүп, анын 200 000 – Верный шаарынын соодагерлери жана өнөр жай ээлерине ссуда бөлүп берүүгө, 300 000 – шаардыктарга; 100 000 руб. Жети-Суу уездинин шаарларынын жана кыштактарынан жашоочуларына; 100 000 – Жети-Суу аскердик капиталына туумсуз ссуда берүүгө; 200 000 – Жети-Суу облустук өкмөттүк мекемелеринин кызматкерлерине жөлөк пул (пособие) катары; 60 000 рубль – мектептерди; 20 000 – чиркөөлөрдү оңдоого; 120 000 рубль – императрица Александра Федоровнанын жеке камкордугу алдында тактай ташуучу жана почта жолдорун, ошондой эле бузулган арыктарды оңдоого бөлүнгөн [4, 591]. Бирок, ал каржаттын кандайча жана кимдерге бөлүнгөндүгү тууралуу маалыматтар учурда колубузда жок болгондуктан, белгисиз.

Түркиядан жардам. Жабыр тарткандарга Түркиядан да жардамдар келген. Ал тууралуу Түркиядагы Докуз Ейлүл университетинин докторанты Дастан Разак уулунун кийинки табылган документтерге, маалыматтарга таянып, жазган макаласында Осмон мамлекетинде жер титирөөдөн жабыр тарткандарга жардам көрсөтүү боюнча

иштерди эки топ жүргүзгөндүгүн: биринчиси, Стамбулда татарлар тарабынан ачылган “Сырат-ы Мустахим” журналы, экинчиси Осмон мамлекетинин муфтияты уюштургандыгын белгилеген. Анда “Сырат-ы Мустахим” журналы алгачкы жолу 1911-жылы 12-январдагы санында жер титирөө тууралуу кабар билдирип, элдин жардамга муктаж экендигин, бирок, тилекке каршы туугандарга эч кандай жардам бере албай колду жайып туруп бергендиги баяндалат. Бул жер титирөө тууралуу АКШ, Австралия, Англия, Франция, Германия, Даниядагы гезиттер кырсыктан бир, эки күн өтпөй эле жазышкан. “Сырат-ы Мустахим” журналы бир жума өткөндөн кийин жарыяланса да Осмон мамлекетинде бул тууралуу алгачкы болуп жазган медиа болгон. Журналдын кийинки сандарында дагы элдин абалын, кыйраган үйлөр, суукта калган эл тууралуу “Түркстанда азап” деген ат менен макала жарыяланып турган. Айрыкча, түрк элдеринин ичинен эң аруу жана динине бекем кыргыздардан көп киши өлдү деп белгилейт. “Италияда жер титиресе, стамбулдуктар жардам жөнөтөт да Түркстанда түрк-мусулман туугандарыбызга эмнеге жардам берилбейт, эмнеге башка басмалар жазбайт, дүйнөдө 300 млн мусулман бар деп ооз көптүрүп айтып жүргөндөр кайда?” деген суроолор менен элдин аң сезимин ойготкон. Жардамдын дароо уюшулбаганы аралыктын алыстыгынан, кабар ошол замат жетпегендигинен улам болсо керек.

Көп өтпөй эле бул кабардан кийин биринчи жолу жардам Стамбулдун Бешикташ деген районундагы бир орто мектептин окуучулары менен мугалимдеринен келген. Алар колдорунан келишинче акча топтоп, кат жазып, журналга жиберген. Катта “кыргыздарга, Ысык-Көлдө апаатка кабылгандарга боорубуз ооруйт, аларга жардам” деген мазмунда пикир жолдоп, аты-жөнүн жазышкан эмес. Ушундан кийин “Сырат-ы Мустахим” журналы “Асия-йы Вусута Фелекат-зедеган-ы” (Орто Азиядагы кырсык курмандыктарына) деген кутуча ачып, жардамдарды топтой баштаган. Бул кутучага каалаган, айрыкча Германия, Болгария, Греция ж.б. жактагы Осмон офицерлери да жардам жөнөтүшкөн. Жардам бергендердин аты-жөнү, мекемелер да жазылып, журналдын ар санында “Орто Азиядагы кырсык курмандыктары” деген ат

менен июнь айына чейин жарыяланып турган.

Февралдын башында Йусуф Акчура деген белгилүү саясатчы, жазуучу баштаган адамдар атайын конференция өткөрүшүп, жер титирөө боюнча Стамбул калкына жана Осмон мамлекеттик кызматкерлерине жеткиликтүү маалымат беришкен. Февраль этегинде болсо, Стамбулдагы Кырым Студенттер Коому конференция өткөрүп, жардам топтошкон. Андагы жардам топтоо ыкмаларынын бири бир кишинин шахзаада белек кылган сааты жана бир баланын топусу акцияга коюлуп сатылган жана түшкөн пайда Түркстанга топтолуп жаткан акчага кошулган. Бул жардам журналдын жазганы боюнча 1911-жылдын июнь айына чейин жүргөн. Айрыкча Фатих лицейи жана Ченгелкөй аскердик мектебинин окуучулары жана мугалимдери да акча топтоп жөнөтүшкөн.

Экинчи топтун иш чаралары Осмон мамлекетинин муфтияты тарабынан жүргүзүлгөн. Ал Түркстанга атайын жардам комиссиясын түзүп, билеттер даярдалып басылып, алар сатылган. Түшкөн пайда Түркстанга жиберилген. Бир гана Стамбулда эмес, өлкөнүн башка шаарлары, четки айыл-кыштактарына чейин билеттер жөнөтүлүп, жардам топтолгон. Жада калса мамлекеттик мекемелер, чет өлкөдөгү элчилик жана консулдуктарда иштегендер жардам беришиптир. Осмон султаны жана ислам халифи 10800 куруш жардам көрсөтүптүр. Жалпысынан, 100000 сомдон ашуун жардам бергени айтылат. Бул жардам жетип жетпегени жөнүндө азырынча так кабар жок. Андан сырткары жер титирөө тууралуу “Танин”, “Хикмет” деген газеталар, “Теариф Муслим” деген журналдар да жазып турушкан [2].

Корутунду. Молдо Кылычтын “Кысса-и зилзала” чыгармасы тарыхта алгачкы жарык көргөн басылма катары белгилүү. Чыгармага баш сөз жазып, аны чыгарууга салымын кошкон (Т.Саманчин изилдөөсүндө алардын атын атабайт) “кыргыз жаштарынын” ичинде белгилүү агартуучу, келечектеги Кыргыз совет мамлекеттүүлүгүн негиздөөчүлөрдүн бири Эшенаалы Арабаев

болгон. Бул жылдары Өфө шаарындагы эң алдыңкы жогорку окуу жайы катары эсептелген “Галия” медресесинде Э.Арабаев менен катары эле Ысхак Канат уулу, Надыркул Абир уулу, Мамбеталы ж.б. да билим алып жатышкан. Демек, китептин жарык көрүшүнө алардын да салымы бар деген ойдобуз. Анткени, Э.Арабаев өзү да кириш сөзүндө “ата, өз тилибизде балдар окурлук китеп бастырсаң ай... – деп, “Галияда” окуп жаткан кыргыз шакирттери ошол ойлорубузду чыгарууга киришкен эле”, деп, ошондой эле Молдо Кылычтын “Зар заманын” да бастырып, элиме таратсам, деп эңсегенин жазат.

Анын чыгармаларынын көркөмдүгү, окуяларынын баяндалышы өтө жогору болгондугун белгилүү фольклор жыйноочу, манастануучу Ыбырайым Абдрахманов төмөндөгүчө эскерген: “Молдо Кылычтын “Зар заман” аттуу чыгармасы кыргыз элинин араларына толкундай тарап калды. Кыргыз эли “Манасты” кандай көз караш менен сүйүп айттырган болушса, “Зар заманды” нагыз ошондой көз караш менен карап, сүйүп окушту. Мен да көпчүлүктүн катарында жазып жана жаттап алып, элге тынымсыз айтып берип жүрдүм, деп эскерген.

Ал эми көрүнүктүү окумуштуу Б.Юнусалиев Молдо Кылычтын чыгармаларын XIX жана XX кылымдардын чегиндеги кыргыз коомчулугунун экономикасын, маданиятын жана саясий турмушун изилдөөдө кыргыз тилинде жазылган жалгыз далилдүү адабий, ошондой эле элдин турмушу реалдуу чагылдырылган абдан объективдүү эстелик катары да эсептесе болот, деген жогорку баасын берген.

Чындыгында, анын чыгармалары, алардын ичинде биз жогоруда сөз кылган “Кысса-и зилзала” автордун ошол апааттын күбөсү катары ар бир сабында чындыкты жана өзүнүн психологиялык-эмоциялык кабатырлануусун жогорку деңгээлде чагылдыргандыгы таасын байкалып турат, ошондуктан аны көркөм чыгарма катары гана баалабастан, тарыхый булактардын катарында татыктуу орун ала алат, деген ишенимдебиз.

Адабияттар:

1. **Асаналиев К.** Башат//Кыргызстан маданияты. 1989. 31-август.
2. **Дастан Разак уулу.** Кыргызым кылым мурун кыйналганда түрк боордошу кол сунган. 1910-жылы Ала-Тоого алаамат салган зилзала. 7-февраль 2023-жыл/bbc/com/Kyrgyz/ articles.
3. **Дононбаев А.** Общественно-философская мысль народов Средней Азии. Бишкек, Илим, 1991.
4. **Жазма маданият жана цензура:** Молдо Кылыч: «Китептерим - өлбөй турган күмбөзүм» (azattyk.org)
5. **И вздрогнула земля...** Из истории землетрясений в Семиречье 1885–1912 гг. Алматы, 2011.
6. **Какеев А.** Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы. Бишкек, 1995. 194 б.
7. **Каррыев Б.** Вот пришло землетрясение. Гипотезы, Факты, Причины и Последствия. – SIRIS, 2006–2009. [Вот пришло землетрясение. Факты, причины, гипотезы и последствия, Батыр Каррыев, Краткая хроника предсказаний катаклизмов - читать онлайн. Страница №13. \(livelib.ru\)](#)
8. **Молдо Кылыч.** Казалдар. Баш сөзүн жазгандар К.Асаналиев, О.Сооронов; Түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О.Сооронов; топтогон жана редакциялаган М.Абакиров. Бишкек, 2017. 783 б.
9. **Молдо Кылыч.** Стенограмма (10, 11, 14-сентябрь 1956). Стенограмма расширенного заседания бюро отделения общественных наук академии наук Кыргызской ССР (10, 11, 14 сентябрь 1956). Баш сөзүн жазган О.Сооронов. Бишкек, 2021. 357 б.
10. **Мукасов С.М.** Проблемы истории общественно-философской мысли кыргызского народа /Эхо науки: Изв. НАН КР/ 1996, №3.
11. **Саманчин Т.** Молдо Кылыч Шамыркан уулу/Кыргыз адабиятынын тарыхы. 4-том. Бишкек, 2012. 271– 298-б.
12. **Сооронов О.** Темир сандыктын сыры (Молдо Кылычтын чыгармалары жөнүндө учкай сөз)//Советтик Кыргызстан. 1988. 6-август.
13. **Үмөталиев Ш.** Молдо Кылыч Шамыркан уулу// Кыргызстан маданияты. 1988. 13-октябрь.
14. **Эркебаев А.** Адабий мураска астейдил мамиле//Советтик Кыргызстан. 1989. 9-июнь.
15. **Юнусалиев Б.** Молдо Кылычтын революцияга чейинки кыргыз турмушу чагылдырылган чыгармаларынын айрым маселелери//Ала-Тоо,1989, №12. 132–135-б.